

Вирський Дмитро
(Київ)

УКРАЇНСЬКЕ КОЗАЦТВО У ХРОНІЦІ Я.І. ПЕТРИЦІЯ (бл. 1622 та 1637 рр.)

Період після Хотинської війни 1621 р. і аж до початку Національної революції у 1648 р. позначений наростанням якісних змін у козацькому середовищі. Військо Запорізьке все впевненіше діє як самостійна військово-політична сила. Воно майже на рівних тягасться з коронним військом у козацьких війнах 1625, 1630, 1637–1638 рр., загрожує столиці Османів Стамбулу-Константинополю 1624 р., втручається у внутрішні справи Кримського ханства 1628 р., спільно з донцями у 1637–1641 рр. самотужки веде війну з Туреччиною за Азов, утримує цілий «фронт» на Лівобережжі Дніпра підчас Смоленської війни 1632–1634 рр. між Річчю Посполитою та Московським царством, здобуває новий військовий досвід на бойовищах Тридцятилітньої війни 1618–1648 рр., зрештою бере найактивнішу участь у широкомасштабній колонізації Дикого Поля.

Все це обумовило доволі інтенсивні прояви зацікавлення козацщиною з боку тогочасних річпосполитських історіографів. Причому рівень розробки «козацької теми» у письменстві Речі Посполитої відчутно покращується. Свої міркування про козацтво формулював і авторитетний у свій час історик Ян Іноцентій Петрицій (27.XII.1592 – 31.V.1641). Оскільки він маловідомий українському читацькому загалу дозволю собі подати його коротку біографію.

Петрицій знаний як лікар, історик, теоретик виховання. Народився він у Львові. Син Себастіана Петриція, професора Краківського університету, лікаря і філософа, міщанського походження. Навчався медицині у Краківському університеті, а згодом у Болоньї (докторат нострифіковано у Кракові 1620 р.).

Цей професор медицини Краківського університету, 1621 р. був призначений і першим в історії цього навчального закладу історіографом. Як вчений Петрицій знаний як автор трьох праць з медицини, підручника доброго виховання, а також чотирьох історичних промов, що торкалися минулого Польщі. Як історіограф відзначився твором „Historia rerum in Polonia gestarum anno MDCXX”/ „Історія справ у Польщі, що діялися року 1620” (написаний 1620 р., виданий бл. 1622, вірогідно в Кракові; дедикований краківському єпископу Марціну Шишковському)/ Він оповідав про події 1620 р. (переважно Цецорська війна). Згодом цей текст був доопрацьований та доповнений описом подій 1621 р. (Хотинська війна). Для цього зокрема, використано діаріуш Якуба Собеського. Нове видання побачило друк у Кракові 1637 р. (разом з новою посвятою вармінському єпископу Миколаю Шишковському, тут передруковано і стару з 1-го видання).

Петрицій був також автором праці „Comitia sapientum”/ „Місце [зібрання] мудрості” (1628), що вважається першою на річпосполитському ґрунті спробою синтетичного розуміння всесвітньої історії науки та культури. У 1629 р. за дорученням Яна Сапеги він видав (із фіктивною видавничою адресою – Відень) твір (наразі втрачений), що прославляв Велике князівство Литовське. Останній було визнано образливим для поляків та шведів, відтак король Сигізмунд III заборонив його поширення.

Свій педагогічний твір про виховання магнатського сина „Princeps Polonus seu Institutio primariae et in excelsa familia editi juvenis in Respublica Polona” (1633) Петрицій присвятив відомому українському магнату кн. Владиславу-Доминіку Острозькому-Заславському. Зрештою, він видав (видання у Кракові було перерване через смерть автора, збереглися, без титулової сторінки, книги I, II ш початок III) фрагмент опису подій часів *Лжедмитрія I* („Historia Moschovitica”, 1641) зіпертий, як припускають, на матеріалах та нотатках його батька.

Цікава тут характеристика козаків з’явилася вже на сторінках першого видання „Historia rerum in Polonia gestarum anno MDCXX”. У тексті вона вміщена перед викладом причин війни з турками. У доповненому виданні 1637 р. ця характеристика зазнала переважно незначних стилістичних змін, помітні смислові доповнення з’явилися хіба у викладі проблеми походження козацтва. Новинкою 2-го видання була характеристика козацьких вождів – Я. Бородавки та П. Сагайдачного, подана поміж перебігом бойових дій під Хотиним 1621 р.

Починає Петрицій із гасла-параграфа *«Роди козаків. Лісовчики»*, де з’ясовує злободенне питання розрізнення козацьких та псевдокозацьких формувань. Він вважає, що «родів» власне козаків лише два – запорожці та донці, а лісовчиків «помилково до козаків деякі відносять, хоча вони [також] легко озброєнні, прудкі¹, на війні з тими самими [козаками] подібно поводяться».

Далі історик подає короткі відомості про історію формації лісовчиків. Він вважає їх «нашим військом», воєвничими добровольцями, які «за вождем Лісовським² на війну московську пішли». А оскільки люд то не маєтний («жоден зовсім не осілий³»), вони «від засновника досі ім’я зберігають». Зрештою, підсумовує Петрицій, «правильніше їх веліти⁴, відмінно від козаків звати».

Як бачимо, така аргументація містить чимало «темних місць» і реально мало пояснює, у чому таки відмінність козаків від лісовчиків. Це зрештою усвідомив і автор – у другому виданні книги 1637 р. Петрицій суттєво розширює тут текст. Так, додано коротке гасло *«Їх походження»*, де мова власне не про походження, а про розвиток лісовчиків, яких їх вождь «дивовижно привчив» до особливої «прудкості та відваги». З часом ця формація швидко розросталася, без огляду на реєстр, де могли лишатися й вже давно загиблі жовніри.

Тему продовжує й гасло-параграф *«Як видно з „Історії московської”, кн.3.»*⁵, де Петрицій оповідає про характер діяльності лісовчиків під час російської Смути: «Шукали мостів, бродів недозволених: в залежності [від обставин] використовували розум та перепливали глибокі [місця] конем або [й] у ті річкові вири занурення потреба бувала». Далі йде вже знайомий за 1-м виданням пасаж «правильніше їх веліти, [а] донців та запорожців козаками звати», який тут таки пояснюється: «Обидва ці [козацтва], часткою землі ніби для жалування володіють; ані законам, ані королям не підвладні: єдиним поважають винятком, як за війни лише та війська виставлення, на кордоні розташовуватись та, як небезпека потребує, у небезпеках частих приходять на допомогу. Схожій військовій дисципліні та грабіжницькій відвазі [запорожці та донці] віддають перевагу».

Отже, ми нарешті розуміємо чому лісовчики – то «наше військо», а запорожці – ні. Для Петриція козаки – то квазінезалежний військово-політичний гравець, який сам обирає поле своєї діяльності. Пасаж про те, що вони «часткою землі ніби для жалування володіють; ані законам, ані королям не підвладні» вірогідно слід тлумачити як згадку про власну козацьку юрисдикцію «на волості» (Трахтемирів та ін.), хоча, за бажання, його можна було інтерпретувати і як

«удільну» козацьку квазідержаву.

Далі гасло «*Донці*» коротко представляє донських козаків. Власне історик подає лише їх «географічну» прив'язку (до ріки Дону – античного Танаїсу), 2-е видання книги доповнило це ще й згадкою державно-політичного зверхника («Донці, які під Московітами є»).

Наступне гасло «*Запорожці. Запорожців осідки*» так само розпочинається з «географічної» прив'язки («виводяться з місць, що близько кінця Борисфена»). Стереотипно згадано про характер місцевих степових ландшафтів («Пустельне там усе і ніби без кінця дикі поля тягнуться до обрію»). У Дикому степу і народ живе, зрозуміло, «дикий» та хижий. Він для Петриція, так би мовити, антицивілізаційна (варварська) сила – «з місць навколо Києва зібраний, там бродить, під іменем козаків згуртований», рільництвом на цих родючих землях не спокушається, а займається лише грабунком «усіх, хто є навколо», заважаючи залюдненню цього краю.

Головними жертвами козаків є літературно дуже стереотипно представлені кочовики – татари (останні «по [тих] пустельних місцях кочують звичайно, у купі з дітьми і худобою досі ніби безладно рухаються»). Про перманентну війну з ними оповідає гасло «*З татарами війна*». Вона для запорожців – «джерело грабунку і слави». Як зауважує Петрицій Запоріжжя вже тривалий час прославляється «у найближчих сусідів» як «відкрита земля і воля». Сюди плине величезний потік добровольців, причому не лише черні, але й шляхтичів – молоді (для яких це школа військового мистецтва), а також злочинців-вигнанців. Знає Петрицій і про сезонний характер козакування (козаки «вільно у пустельних місцях у теплу пору року бродять, [а] в холодний сезон назад до домів якихось своїх або околиць Києва по черзі повертаються»).

Гасло «*Поселення Трахтемирів*» згадує про цю головну маєтність Війська Запорізького «на волості». Петрицій вказує, що Трахтемирів⁶ під Києвом надав ще король Стефан Баторій. Здається, це взагалі перший в історичній літературі Речі Посполитої слід добре відомої „баторіанської легенди” українського козацтва.

Петрицій у наступному гаслі «*Острови Дніпрові займають*» дещо помиляється, вважаючи, що, вже по наданню Трахтемирова, козаки опанували запорізькі дніпрові острови («Той притулок вони прямо випадково [отримали], а, до випадку звикнувши, до послуг суднобудівельних пристосували»). Трапилося це у рамках загального колонізаційного натиску («оскільки звідусіль татари витіснялися») на півдні України.

Гасло «*Між островами Томаківка*» характеризує цей острів як «особливо корисний» і такий, «на якому роду [козаків] корінь». Утім, зауважує, що й інші острови, «може навіть гарніші, часто, утім, використовуються» запорожцями. Утім, свідчення Петриція все таки може бути прийняте на користь тези, що Томаківка як козацький осередок відродилася після татарського погрому 1593 року.

Наступне гасло «*Там місце куренів⁷ мають*» можна сказати присвячене питанню Січі. Останнього терміну Петрицій, як і всі інші річпосполитські історики не знає, його запорожці живуть на цілому сузір'ї островів («там зпоміж такої кількості чудових місць курені мають»)⁸, утворюючи «невелике⁹ через тісноту місця, але необлаштоване дике місто, що від небезпек віддалене, крім іншого, відвагою [оборонців]». Останній пасаж вірогідно навіяний спартанськими аналогіями (Спарта не мала стін, бо вважала за кращу оборону груди мужніх своїх громадян).

Далі йде гасло «*Інші по укріплених поселеннях розсіюються*», яке оповідає про постійне розсіяне зростання чисельності козацтва на «волості». Тут таки Петрицій оповідає як відбувається збір козаків для походу чи інших загальних справ («Щораз задля чогось нашвидкуруч зібрані, або на ворогів виправляючись, вони радяться [та] видають наказ до них стікатись»). По виправі «на відпочинок знову до своїх якихось осідків повертаються, [а] наймужніші та найвойовничіші на Томаківку відходять». А взагалі козаки «цінують такі місця, де турків [та] татар володіння прилеглі, неважко [там] прославитися: бо сам загроза небезпеки нападу, [останньому] ніби подібна, та й інша лінь усувається».

Потім маємо стереотипно-географічне гасло «*Дніпровські Катаракти*¹⁰», при якому є згадка, що за порогами річка плине «до Хортиці укріпленого поселення і доблесного колись осідку Вишневецького славнозвісного¹¹, потім [до] Томаківки-острову». Його продовжує гасло «*Пороги*», де Петрицій згадує, що саме від цього терміну йде назва козаків запорозькими («Ім'я [тих] круч та урвищ, що стало на козаків переходити»; «Що далі від них є – за пороги, відтак і козаки запорізькими називаються»). Історик повідомляє, що це слово має аналогічний зміст із латинським «Катаракти», а взагалі пороги є дев'ять.

Тему козацького імені продовжують і гасла «*Запорожців іноді низовцями кличуть*» та «*Далекою*¹² *Волинню Низ зветься*»¹³. Перше містить доволі стереотипне пояснення *Низ* → *низовці*, а друге – цілком унікальне у річпосполитській історичній літературі твердження, «що внаслідок тієї самої причини далекою Волинню [кличуть], через здатність козаків до поширення¹⁴, [утім] Низом навіть від більшості зветься». Цим Петрицій хоче і завершити тему «походження та осідків» козаків.

Наступне гасло «*Козацька дисципліна*» присвячене якісним змінам, яке переживало сучасне історичне козацтво як військова формація. Як він пише його сучасники найбільше дивуються тому, що «багато тепер між ними дисципліни та майстерності виявляється: за загонами [пішими] та хоругвами кінними організовані вони ставлять на чолі найдоблесніших, слухають старших, знають шикуння, розуміються на швидкому маневруванні, свої закони та своїх урядників мають». Іншими словами, козаки – це вже не лише іррегулярні партизани, але готове до «правильної битви» Військо.

Така професіоналізація позначилася й на тому, що запорожців годі схилити, «аби поля обробляли, землю засівали, огороджували, поливали», в них «кожен зі здобичі почасті [живе] та [праця] своїх рук у злиднях приходиться на допомогу». Як підсумовує Петрицій, «лінь їм, як виглядає, з землею цілий рік надриватися, оскільки звідкись можна швидко кровопролиттям нажитись». Наступне гасло «*Виправи на Понт*¹⁵» якраз і оповідає про найактуальніший і найприбутковіший промисел запорожців – піратство на Чорному морі.

Далі Петрицій вже повертається до основної оповіді про велику війну між Османською імперією та Річчю Посполитою. Проте, мовлячи про ескалацію конфлікту, згадує, втім не оригінально, він й про велике значення тут власне козацької карти.

У підсумку зауважимо, що козацька характеристика Петриція важлива передусім для «вченого» освоєння-розбудови теми. Як офіційний історіограф Краківського університету, її автор безперечно сприймався «науковим загалом» як «законодавець моди». Так, уперше окреслені у нього сюжети про Трахтемирів та «баторіанську легенду», а також «козацьку дисципліну»

мали продовжувачів, дуже примітним є вплив тексту Петриція на знану характеристику козаків у Якуба Собеського в «*Commentariorum Chotinensis belli libri tres*»/ «Коментарів Хотинської війни три книги» (Гданськ, 1646) та й два видання книги історіографа краківського університету мають наочно свідчити про певний «читацький успіх».

Анотація

У статті представлений автор та проаналізований характеристика українського козацтва у хроніці краківського історика Я.І. Петриція (1592–1641). Відзначений вплив цього тексту на впровадження нових стереотипів щодо козаків у тогочасну історіографічну традицію.

Annotation

This article presents the author and his characteristics Ukrainian Cossacks in Chronicle historian of the Krakow J.I. Petrycy (1592–1641). It is marked influence the text on forming the new stereotypes about Cossacks in the Historiographic tradition of the Polish Lithuanian Commonwealth.

¹ Себто придатні до швидкої, маневреної війни.

² *Лісовський Олександр Йосип* (бл.1575 або 1580–1616 рр.) – засновник підрозділів лісовчиків. Як вояк відзначився у війнах у Молдові (1600), Лівонії (1604), де вірогідно очолив і жовнірську конфедерацію, за що напевно був банітований, себто приречений на вигнання (1605). Згодом знаходився у таборі рокошан (рокош М.Зебжидовського 1606–1608 рр.) у Сандомирі (1606), але після поразки під Гузовим (5.VII.1607) втік та сховався у маєтках Януша Радзивіла. Активний учасник російської Смути. Служив спочатку Лжедмитрію, потім королю Сигізмунду III, організовував диверсійні акції у ворожому тилу. У його полку служили й українські козаки. Помер вірогідно від бойових ран.

³ „Осілий” назвався б за місцем походження/мешкання.

⁴ *Веліти* – античні легкоозброєні вояки, які призначалися для сутичок поза лінійними шикуннями; застрільники. Це не єдина спроба „антикізації” лісовчиків (здаємо, що В.Демболецький пропонував для позначення лісовчиків інший схожий античний термін „елеари”).

⁵ Це вищезгаданий (батьків?) твір про російську Смуту, який Петрицій приготував до друку аж у 1641 р.

⁶ Нині селище у підпорядкуванні с. Григорівка Канівського району Черкаської області (+ історико-культурний заповідник).

⁷ Дослівно – „палатки, шатра, блаженські хижі”.

⁸ Тут можна додатково навести порівняння з детальнішою Марціна Пашковського «Історією турецькою», де щоправда йдеться про події на Запоріжжі бл.1582 р., але текст оприлюднений вже 1615 р. (цит. за: Українські гуманісти доби Відродження. Антологія. – К., 1995. – Т.2. – С.188):

Де козаки влітку,

А де взимку мешкають

Коли ж ми хочем знати, куди прибувають

Козаки в різночася і де спочивають –

В Шабельниковій вітці [?], в Зборовського стані [*район Чортомлика? Саме там 1579 р. містився табір С.Зборовського*],

Там зимують, бува, й до Ружинського [*себто до кийвських та волінських маєтків князя Михайла Ружинського, який, бувало, гетьманував на Запоріжжі*] звані.

Навесні, коли тільки вода розіллється,

Тоді до Чортомлика дорога в них в’ється

Або до Базавлука; добитки і речі,

Коні у Томаківці – все у безпеці,

Звідти йдуть, як робацтво [*мова про козаків-промисловиків, а не вояків*] усяке вилазить,

Літувать у місцини звичайні щоразу

Там, де Хортиця, скеля велика, а скоро

Йде на осінь, то звідти вертаються споро

До Червоних гір [Червона або Лиса гора znana на правому березі Дніпра вище Микитинського Рогу], добре місця свої знають,

В певнім часі звичайно на них проживають.

Отже, як бачимо, *Томаківка* тут місце літнього складу здобичі та речей, а також випасання військового табуна. А взагалі постійного центру, за цим описом, на Запоріжжі нема. Отже, дві «перших» Січі – Томаківська та Базавлуцька – то історіографічний міф?

⁹ Варіант – „нечисленне”.

¹⁰ Вже була мова, що це античний термін для позначення річкових порогів, не перекладаю його тут, бо Петрицій далі наводить і місцеву назву „Пороги”.

¹¹ Князя Дмитра Івановича Вишневецького (Байди).

¹² Варіанти – „протилежною; закордонною”.

¹³ Можливо з терміном «Далека/нижня Волинь» пов’язана поява на мапі Речі Посполитої («*Pologne*»), включеної до французького географічно-країнознавчого видання Ніколаса Сансона (Sanson, 1626–1648) «Європа» (*L’Europe: Dediée à Monseigneur le Tellier / par N. Sanson le fils*. - Paris: Pierre Mariette, [1648]), позначки «*Havte et Basse Volhynie*»: де «*Havte*» («Верхня») – то територія власне Волинського воєводства, а «*Basse*» («Нижня») – Київського воєводства. Кордон останньої правим берегом Дніпра доведено аж до Чорного моря .

¹⁴ Себто колонізації околиць („Низу”).

¹⁵ Себто Чорне море.